

Қ.З. Өскенбай¹ , **Н.Ә. Атығаев^{2*}** ¹АБДИ гуманитарлық зерттеу институты, Алматы, Қазақстан²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nuratygaev@mail.ru

ЕРТІС ӨңІРІ – ЖОШЫ ХАН ОРДАСЫН ТІККЕН ЖЕР

Мақала Жошы Ұлысының тарихының ерте кезеңіне арналған. Жұмыста қазіргі Шығыс Қазақстан облысы мен Абай облысының аумағы, әсіресе Ертіс бойындағы жайлаулар Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы ханның басты ордасы орналасқан жер екені тарихи фактілермен негізделді. Ертіс өлкесі XIII ғасырда Жошы Ұлысының негізгі аумағын құраған, бастапқыда мұнда Жошының өз ордасы орналасса, кейін бұл жерлер Ұлыстың орталығына айналды. Жұмыста тарихи зерттеудің дәстүрлі, диахрондық, тарихи-жүйелік және т.б., әдістері қолданылды. Зерттеудің хронологиясы XIII ғасырда болған оқиғаларды қамтиды. Жұмыс барысында ортағасырлық жазба дереккөздердің мағлұматтары және ортағасыр тарихы мен археологиясы бойынша ғылыми басылымдардың мәліметтері пайдаланылды. Қазіргі Шығыс Қазақстан мен Абай облысының тарихына қатысы бар мәліметтер кездесетін Жошы Ұлысының тарихы бойынша негізгі мұсылман және еуропалық дереккөздер анықталды. Жошы ханның өзі мен Орда және оның мұрагерлері Қоңқыран мен Құнышы билеген Жошы ұлысындағы оқиғалар баяндалатын Рашид әд-Дин, Иоанн де Плано Карпини, К. де Бридра қалдырған мағлұматтар қарастырылды. Мақалада Жошы әулеті Юань империясымен Шығыс Қазақстан, Алакөл алқабы мен Жоңғар қақпасы арқылы қарым-қатынас жасады, ал Ертіс, Есіл, Тобыл өзендері Қазақстанның солтүстік және шығыс даласын Сібірімен жалғастырды дейтін пікір айтылады. Қазақстанның шығыс бөлігінің тарихы – Қазақстанның ортағасырдағы саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени тарихының ажырамас бөлігі. Жұмыста алғаш рет Шығыс Қазақстан мен Абай облысының тарихы Жошы Ұлысы тарихы контекстінде қарастырылып, Шығыс Қазақстан тарихы ортағасырлық Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени тарихының құрамдас бөлігі екені көрсетіледі.

Түйін сөздер: Жошы, Ертіс жағалауы, Орда, Шығыс Қазақстан, Абай облысы.

Q.Z. Uskenbay¹, N.A. Atygayev^{2*}¹Institute for Humanities Studies ABDI, Almaty, Kazakhstan²Abai Qazaq National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nuratygaev@mail.ru

The Irtysh region is the place where Jochi khan founded his camp

The article is devoted to the early history of the Ulus of Jochi. It substantiates the opinion that the modern territory of Eastern Qazaqstan, where the East Qazaqstan Region and the Abai Region are now located, and especially the pastures around the Irtysh River were the site of the foundation and location of the headquarters of Jochi Khan, the eldest son of Genghis Khan. In the 13th century, the Irtysh region constituted the main part of the possessions of the Ulus of Jochi, at first there was the camp (headquarters, horde) of Jochi himself, then the center of the ulus of the Horde, the eldest son of Jochi. Traditional methods of historical research were used, including diachronic, historical-systemic and other methods. The chronological framework of the study covers the events of the 13th century. Information from medieval written sources and scientific publications on the history and archeology of the Middle Ages is used. The range of main Muslim and European sources on the history of the Ulus of Jochi, which reflect the history of East Qazaqstan and the territory of the Abai Region, is determined. The article examines the data of Rashid al-Din, John of Plano Carpine, C. de Bridra on the events of the history of the Ulus of Jochi during the reign of Jochi, Orda and his first successors Qonghuran and Qonichi. It is suggested that the contacts of the Jochid with the Yuan Empire passed through Eastern Qazaqstan, through the Alakol Valley and the Dzungarian Gates, and the Ertis, Yesil, Tobyl rivers were the connecting threads of the northern and eastern steppes of Qazaqstan with Siberia. The history of Eastern Qazaqstan is an integral part of the socio-political, economic and cultural history of all medieval Qazaqstan. For the first time, the history of East Qazaqstan and the Abai Region is considered in the context of the history of the Ulus of Jochi, it is shown that the history of Eastern Qazaqstan is an integral part of the socio-political, economic and cultural history of medieval Qazaqstan.

Keywords: Jochi, Irtysh Region, Orda, East Qazaqstan, Abai Region.

К.З. Ускенбай¹, Н.А. Атыгаев^{2*}

¹Институт гуманитарных исследований АБДИ, Алматы, Казахстан |

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: nuratygaev@mail.ru

Прииртышье – место где Джучи-хан воздвиг свою ставку

Статья посвящена ранней истории Улуса Джучи. В ней обосновывается мнение о том, что современная территория Восточного Казахстана, на которой сейчас располагаются Восточно-Казахстанская область и область Абай, и в особенности пастбища вокруг реки Иртыш являлись местом основания и расположения ставки Джучи-хана, старшего сына Чингиз-хана. В XIII веке Прииртышье составляло основную часть владений Улуса Джучи, сначала здесь была ставка (орда) самого Джучи, затем центр улуса Орды, старшего сына Джучи. Использовались традиционные методы исторического исследования, в том числе диахронный, историко-системный и другие методы. Хронологические рамки исследования охватывают события XIII века. Привлечены сведения средневековых письменных источников и научных изданий по истории и археологии средневековья. Определен круг основных мусульманских и европейских источников по истории Улуса Джучи в которых отражена история Восточного Казахстана и территории области Абай. Рассматриваются сведения Рашид ад-Дина, Иоанна де Плано Карпини, К. де Бридра о событиях истории Улуса Джучи в правление Джучи, Орды и его первых преемников Конкырана и Кончи. Высказывается мнение о том, что контакты Джучидов с империей Юань проходили через Восточный Казахстан, через Алакольскую долину и Джунгарские ворота, а реки Ертіс (Иртыш), Есиль (Ишим), Тобыл (Тобол) являлись связующими нитями северных и восточных степей Казахстана с Сибирью. Впервые история Восточного Казахстана и Области Абай рассмотрена в контексте истории Улуса Джучи, показано, что история Восточного Казахстана неразрывная часть социально-политической, экономической и культурной истории средневекового Казахстана.

Ключевые слова: Джучи, Прииртышье, Орда, Восточный Казахстан, область Абай.

Кіріспе

Шығыс Қазақстан мен Абай облысының орта ғасырдағы тарихы және осы өңірдің Ұлы Моңғол империясы мен Жошы Ұлысының құрамында болған кезеңі ішінара қарастырылған, алайда жеткілікті зерттелмеген. Бұл кезеңнің тарихы тек ғылыми-тарихи зерттеулер үшін ғана емес, қазіргі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде де маңызды орны алады. Жошы хан мен ол негізін қалаған мемлекеттің маңызы еліміздің ресми өкілдерінің сөздерінде аталып, бұқаралық ақпарат құралдары мен жалпы көпшілікке арналған әдебиеттерде көп жазылып жүр. Алайда Жошы Ұлысының тарихындағы Ертіс аймағының рөлі мен маңызы толық зерттелген емес.

Жошы Ұлысының тарихы мәселесі Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев сөздерінде де жиі айтылды. Президент осы арқылы бұл тақырыптың өзектілігін аңғартып, халықтың қызығушылығын күшейте түсті. Президент Жошы Ұлысы немесе Алтын Орда тарихы өзгелердің Қазақстанға ынтасын арттырып, ел туризмін дамытуға қосар үлесі зор екендігі жөнінде әлденеше рет мәлімдеді. 2019 жылы 24 тамызда Ұлытау облысындағы Жошы хан кесенесінің жанында өткен «Ұлытау-2019» Халықаралық туристік форумда сөйлеген сөзінде

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев былай деген еді: «Тарихы терең Ұлытаудың қадір-қасиетін бағалай білу – баршамызға ортақ парыз. Еліміздің осындай баға жетпес бай мұрасын өзге жұртқа танытудың жаңаша жолдарын ойластыруымыз керек. Мысалы, Монғолия Шыңғыс хан тұлғасын халықаралық туризмді дамыту үшін өте тиімді пайдаланып отыр. Ал, Шыңғыс ханның үлкен ұлы – Жошының мазары қазақ жерінде тұрғанын бүгінде еліміздегі және шетелдегі жұртшылықтың көбі біле бермейді. Оның тарихи тұлғасына әлемнің назарын аударып, кесенесін мәдени турнысанына айналдыру – өте маңызды міндет. Ұлытау – халықаралық деңгейдегі этнографиялық туризмнің орталығы болуы тиіс» (Тоқаев 2019б). Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылы 2 қыркүйекте халыққа жолдаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» деп аталатын жолдауында да «Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға туристер назарын аудару тұрғысынан атап өткен жөн» (Тоқаев 2019) деген болатын. Бұл идеяны ел Президенті Ресейге сапарында да қайталады. 2019 жылы 3 қазанда Сочи қаласындағы «Валдай» пікірталас клубының отырысында Ресей Президенті Владимир Путинмен кездесу кезінде «Біз исламдық, кон-

фуциандық және шығысхристиандық өркениеттердің тоғысында орналасқанбыз. Ұлы Жібек жолы, Алтын Орда, еуразиялық өмір салты қазақтардың мәдени кодының негізгі бөлшегін құрайды» (Тоқаев 2019а), – деді. Алтын Орда тақырыбының маңызы мемлекет басшысының 2021 жылы 15 желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылдығы құрметіне арналған сөзінде «Алтын Орда орта ғасырдағы алып мемлекет ретінде белгілі. Қазақ халқы осы ұлық ұлыстың тікелей мұрагері болып саналады» (Тоқаев 2021) деген болатын.

Мемлекет басшысы мен Қазақстанның өзге де ресми өкілдерінің Алтын Орда жөніндегі пікірлері бұл тақырыпты отандық тарихшылардың әлі де егжей-тегжейлі зерттей түсуі қажеттігін көрсетеді.

Жошы Ұлысының тарихы көбіне Орталық Қазақстандағы Ұлытаумен және Батыс Қазақстандағы Сарайшықпен байланыстырылады. Әйтсе де Жошы Ұлысының алғашқы орталығы және оның негізін салушы Жошының басты ордасы Шығыс Қазақстанда болғанын және оның осы мемлекеттің саяси өмірінде аса маңызды рөл атқарғанын баса айту қажет.

Алтын Орда кезеңіндегі Шығыс Қазақстан тарихын зерттеу Қазақстанның тарихи шекарасы мен қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуын тереңірек түсінуге, сондай-ақ Қазақстанда және аталған аймақта туризмді дамытуға септігін тигізеді.

Жошы Ұлысы дәуіріндегі Ертіс бойының рөлін тереңірек танып-білу үшін тек тарихи зерттеулер ғана емес, сонымен қатар кешенді археологиялық ізденістер де қажет. Оның мысалы ретінде археологиялық қазба жұмыстары кезінде Алтын Орда ескерткіштері табылған Солтүстік Қазақстан және Павлодар облыстарын айтуға болады.

Әдістер

Мақалада XIII ғасырда Шығыс Қазақстан аумағында болған оқиғалардың нақты хронологиясын белгілеуге мүмкіндік беретін тарихи зерттеудің диахронды тәсілі, Жошы Ұлысының шығыс бөлігінің саяси тарихында болған оқиғаларды барша Алтын Орда және Моңғол империясы тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға ықпал еткен тарихи-жүйелі әдіс секілді тарихи зерттеулердің негізгі тәсілдері пайдаланылды. Контент-талдау тәсілінің көмегімен әртүрлі тарихи дереккөздердің мәлімет-

тері салыстырылды. Ортағасырлық нарративтер мен осы тақырып бойынша қазіргі зерттеулерді кешенді талдау нәтижесі Жошы Ұлысының Шығыс Қазақстан бөлігінде болған негізгі саяси оқиғалар желісі мен хронологиясын нақтылай түсуге мүмкіндік берді. Тарихилық, объективтілік, ғылыми-тарихи, тарихнамалық талдау принциптеріне сай келетін бұл әдістердің бәрі біз көтеріп отырған мәселені өзгеше қырынан қарауға ықпал етті.

Дереккөздер мен материалдар

Негізгі ақпарат материалы ортағасырлық парсы авторларының шығармаларынан ұсынылды. Мақалада авторлар өздерінің деректанушылық ізденістерін Шығыс Қазақстан облысы мен Абай облысының аумақтары Шыңғыс ханның Моңғол империясы мен оның бір бөлігі Жошы Ұлысына кірген кез – XIII ғасырдың тарихына арнады. Ортағасырлық деректану материалдарымен жұмыс істелді. Шығыс Қазақстан және Абай облыстары аумақтарының тарихы сөз болатын Жошы Ұлысының тарихы бойынша негізгі мұсылман және еуропалық дереккөздер іріктелді.

Сипатталып отырған кезеңге, XIII ғасыр мен XIV ғасырдың алғашқы жартысына уақыт жағынан неғұрлым жақын дәстүрлі жазба дереккөздердің мағлұматтары зерделенді. Дереккөздердің қатарына әр түрлі тілдерде жазылған ортағасырлық шығармаларды жатқызуға болады. Мысалы, араб-парсы тіліндегі ән-Насауи, ән-Нуайри, Ибн әл-Аср, Фазлуллах Рашид әд-Дин, Ала әд-Дин Ата-Мәлік Жуайни, Жузжани шығармалары, моңғол тіліндегі авторы белгісіз «Моңғолдың құпия шежіресі (немесе тарихы)». Сонымен қатар қазақ, ағылшын және орыс тілдеріне аударылған қытай құжаттары да пайдаланылды. Бұл тұрғыда негізгі құжат – Юань империясының ресми тарихы қытай тіліндегі «Юань-ши». Бұл әулеттік жылнама XIV ғасырдың екінші жартысында құрастырылған болатын. «Мэн-да бэй-лу» («Моңғол-татардың толық сипаттамасы», ағылшынша: Memorandum on the Mong-Tatars) деп аталатын қытай дереккөзінде Жошы есімі аталады. (Atwood 2021: 77). Жошы хан мен оның ұлысы жайлы мәліметтерді еуропалық Иоанн де Плано Карпини, Гильом де Рубрук, К. де Бридра, Марко Поло келтірген (Минаяев 1956; Шастина 1957; Dawson 1966; Иоанн де Плано Карпини 2022). Соңғы ортағасырлық дәурде жазылған түркі жазбаларында Жошы

туралы құнды мәліметтер бар. Олардың қатарында Қадырғали би Қосымұлы, Өтеміс қажы, Әбілғазы және Әбд әл-Гаффар Қырым еңбектерінің атауға болады. Бұл жерде аталған және тағы басқа ортағасырлық деректерді пайдаланған кезде біз соңғы жылдары шыққан аудармалары мен басылымдарын барынша ескеруге тырыстық. Соның ішінде «Моңғолдың құпия шежіресінің» (The Secret History of the Mongols) мәліметтерін Кристофер Атвудтың (Atwood 2023) ағылшын тіліне жаңадан аударған нұсқасынан алдық, сонымен қатар Сергей Козин, Игорь де Рахевильц, Нәпіл Базылханның (Козин 1941; Rachewiltz 2004; Базылхан 2006) бұрынғы аудармаларын да пайдаландық. Рашид әд-Диннің шығармалары парсы тіліндегі жаңа бес томдығы мен оның 2018 жылы Астанадағы Халықаралық түркі академиясында жарияланған Зәріпбай Оразбайдың қазақ тіліндегі аудармасы пайдаланылды (Рашид әд-Дин 2018). Бұл басылым бұрынғы ағылшынша және орысша нұсқаларымен салыстырылды (Rashiduddin 1998–1999; Рашид ад-дин 1952а; 1952б; 1960). Қытай дереккөздерінің мәліметтері қазақ, ағылшын және орыс тілдеріне жаңадан аударылып, жарияланды. Мысалы: (Atwood 2021; Ошан 2006; Храпачевский 2009). Сонымен бірге Иоанн де Плано Карпини (Иоанн де Плано Карпини 2022), өзге де еуропалық латын құжаттарының (Хаутала 2015), ортағасырлық түркі тілдерінде жазылған Өтеміс қажы (Утемиш-хаджи 2017), Қырым (Қырым 2018) шығармаларының түпнұсқа мәтіндері мен аудармаларының жаңа басылымдары қолданылды. Араб және парсы дереккөздері Қазақстанның «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шыққан жаңа басылымдар мен бұрынғы басылымдарынан алынды.

Жошы Ұлысы кезеңіндегі Абай облысының аумағы бойынша тарихи дереккөздерді зерттеу осымен аяқталды деуге болмайды, әрі қарай «Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу» BR24992916 ғылыми бағдарламасы бойынша жүйелене береді.

Талқылау және қорытындылар

Жаңа әскери және саяси күш – Шыңғыс ханның (1162–1227) Ұлы Моңғол империясының алғашқы соққысы Қазақстан аймақтарының ішінде қазіргі Шығыс Қазақстана аумағына жасалды. Шыңғыс хан әскері келгенге дейін Ертістің оң жағына найман хандары иелік етсе, сол жағасында қыпшақ хандарына бағынышты тайпалар көшіп жүрді. Көшпенді халықтарды

өз билігіне бағындыруға ұмтылған Шыңғыс хан жорығы Шығыс Қазақстан аумағына жылдам жетті. Бұған қарсылық көрсеткен Күшлік хан (1218 ж. өлтірілді) бастаған наймандардың бір тобы 1217 жылы ежелден моңғолдармен араз болып келе жатқан, Шыңғыс ханға қарсы тұруға бекінген тағы бір көшпенді халық – меркіттермен бірікті.

Меркіт пен моңғол араздығы жақсы мәлім. Деректерде сақталған әңгімелерге қарағанда Шыңғыс ханның бәйбішесі Бөрте (1161–1230) тұңғышы Жошыны меркіт тұтқынынан оралған соң босанған. «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» мағлұматқа қарағанда Шыңғыс ханның екінші ұлы Шағатай (1185?–1242) Жошыны «меркіттен туған шата» деп атаған көрінеді (Козин 1941: 182–186). Қазақ тіліндегі ғылыми аудармасы былай: «Осы Меркітпен шатысқа не дерміз» (Базылхан 2006: 320). Кристофер Атвудтың (Atwood 2023: 134) және Игорь де Рахевильц (Rachewiltz 2004: 183, 926–927) ағылшын тіліне *bastard* деп аударды (*bastard foundling of the Merkit; bastard offspring of the Merkit*). Жошыны «шата» деп кемсіткендегі мақсат – Моңғол империясының жері мен Шыңғыс хан мұрагерлігіне талас. Шын мәнінде Жошы – Шыңғыс ханның өз ұлы болатын, ал алыпқашпа өсек-аяң Жошы өлгеннен кейін, оның ұрпағын биліктен айыру мақсатында шыққан. «Жошы» деген аттың мағынасы «жолда туған» дегенді білдіреді деген уәж кейіннен пайда болғаны байқалады. Өйткені ол кезде моңғол арасында мұндай есім көп еді, оның бәрі жолда тууы немесе «шата» (ағылшынша: *bastard*) болуы қисынға келмейді. Қазіргі моңғол тарихшыларының пікіріне қарағанда, бұл есімді алғашқы қыздан кейін туған ұлға берген, «екінші» деген мағынаны білдіреді. Расында, Жошының әпкесі болған. Мұнан өзге, америкалық тарихшы Кристофер Атвудтың пікірінше, 1219–1224 жылдары Хорезмге шабуыл жасамай тұрғанда Жошы моңғол тағының ресми заңды мұрагері саналған. Біздің ойымызша, Жошы жастай өлген соң ғана тақ мұрагері бола алмаған. Біз оның 1225 жылы әкесі Шыңғыс ханнан екі жыл бұрын өлгенін анықтадық. Бұл жөнінде өзге зерттеуімізде егжей-тегжейлі жазылған, қараңыз: (Усманова және т.б. 2024: 13–25; Panyushkina et al. 2022).

Наймандар мен меркіттер Шыңғыс ханның негізгі күшімен Қытайдағы Цзинь империясына ұзақ жорыққа аттанғанын пайдалануға тырысты. Рашид әд-Диннің мәліметіне қарағанда, 1217 жылы Қытайдан оралған Шыңғыс ханға тау ішіне тығылып алған меркіттердің («баратын жолы қиын тауларда орналасқан»), «тағы

да жиналып, қастық қылғысы келетінін» хабарлаған (Рашид ад-дин 1952б: 177; Rashiduddin 1998–1999: 226). Қазақша басылымында былай: «Тоқта бектің бауыры Құду мен оның үш ұлы: Шылауын, Мажар мен Құлтуған мерген ол жақта қайта жиналып, (Шыңғыз ханға қарсы) дұшпандық іс-әрекеттер бастамақ болып жүргендері туралы есітті» (Рашид ад-Дин 2018, т. 2: 124). Меркіт әскерін Тоқта бек ханмен бірге ұлдары – Құду (Godu), Құл (Gal) және Шылауынмен (Cila'un) басқарған (Atwood 2023: 92–93, 257–258). Найманның басында Күшлік хан тұрған. «Моңғолдың құпия шежіресіне» қарағанда, көтерілісті күшпен басуға Жошы мен Сүбедей баһадүр (1175–1248) бастаған жасақ аттандырылып, көтерілісшілермен қазіргі Шығыс Қазақстан облысында кездескен. «Алтай тауының қойнауында, Ертіс өзенінің Бұқтырма түбінде (Ertis-ün Buqdurma), қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Алтай қаласының оңтүстік-батыс жағында шайқас болып, Жошы мен Сүбедей әскері жеңіске жеткен. Шайқаста Тоқта-бек өлген. Оның ұлдары әкесінің басын алып Ертістен өтіп, батыстағы қаңлы мен қыпшаққа қашқан. Меркіт әскерінің көбі өзенге батып кеткен. Күшлік хан Жетісудағы қарақытайлардан пана іздеген (Atwood 2023: 92–93, 257–258; Козин 1941: 151, 174; Қинаятұлы 2001: 82–90; Пиков 2006: 173). Бұл оқиға «Моңғолдың құпия шежіресінде» былай сипатталған: «Тоқтағаға (Toqtoya-beki) сүйекті оқ тиіп, құлап түсіпті. Ұлдары оның өлік сүйегін ала алмай басын кесіп алып кетіпті. Сөйтіп, Найман (Nauman), Меркіт (Merkit) болып бірігіп соғысқанымен күш жетпей кері шегініп, ақыры Ертіс өзенінен өтіп қашарда көп әскерлері суға ағып кеткен екен. Ертіс өзенінен аман кешіп өткен Найман, Меркіттің топтары қашып әрі кетіпті. Найманның Күчүлүк ханы (Küçülük-qan) Үйғыр, Қарлұқ жерін басып өтіп, Сартағұл еліндегі Шу өзені бойындағы Қара-Қытайдың Гүр ханына барып қосылыпты. Меркіт Тоқтағаның ұлы Қутү (Qudu), Қал (Qal), Чылағун (Čilayun) бастаған меркіттер Қаңлы, Қыпшақтар (Qanlin, Qibcaqud) жерін басып өтіп жөнелді» (Базылхан 2006: 248).

Жошының меркіттермен, сонан соң қыпшақтармен, хорезмдіктермен әрі қарайғы соғысы Шығыс Қазақстаннан сырт жерде өтіп, 1223 жылы Шығыс Дешті Қыпшақтың Моңғол империясына қосылуымен аяқталды.

Міне осы мағлұматтар 1217 жылы Жошы өз жасағымен алғаш рет қазіргі қазақ жеріне аяқ басқанын көрсетіп отыр. Онымен бірге моңғол-

дың әйгілі қолбасшысы Сүбедей ғана емес, Рашид әд-Диннің жазуынша, қоңырат тайпасынан құралған қосалқы жасақты басқарған Тоғышар баһадүр (Тукучар) де келген.

Қыпшақтар мен хорезмдіктерге қарсы соғыс аяқталған соң Жошы шамамен 1224 жылы Ертіс бойына оралып, ордасын сонда тіккен.

Рашид ад-Диннің жазуынша, Хорезмді жаулап алғаннан кейін Жошы өз ордасына қарай бет алады. Ортағасырлық тарихшы Жошы ханның ордасын белгілеу үшін «ағруқ (огруг) уа ұлыс» терминдерін қолданған (Рашид әд-Дин 2018, т. 2: 482, 539). Қазақша аудармасында «өзінің киіз үйлеріне (ордасына)», «өзінің мекені мен ұлысына кетті» деп аударылды (Рашид әд-Дин 2018, т. 2: 175, 227). Орысша аудармасында «обоз», «становище» және «улус» терминдері қолданылған (Рашид ад-дин 1952б: 219, 257; Рашид ад-дин 1960: 95). Уиллер Тэкстон бұл терминдерді ағылшын тіліне аудармай берген «aghruq and ulus» (Rashiduddin 1998–1999: 291). Рашид ад-Диннің атап өткен «ағруқ уа ұлыс», яғни Жошы ордасы қай жерде болды? Бұны да Рашид әд-Дин нақтылай түседі. Жошы хан Хорезмнан шығып Ертіс жағына қарай жол тартып өзінің ордасына барып қосылды, яғни, Жошының ордасы (лагерь, обоз, aghruq, camp) ол жорықтан оралғанша Ертісте болды (Рашид ад-дин 2018, т. 3: 98, 378; Rashiduddin 1998–1999: 359; Рашид ад-дин 1960: 78).

Рашид әд-Дин жазуына қарағанда Жошы иелігі Ертіс бойы мен Алтай тауымен шектелген: Ертіс өзені мен Алтай тауларының айналасындағы барша (тамам) уәлаяттар мен ұлысты, ол аймақтардағы жайлаулар мен қыстауларды Шыңғыс хан Жошы ханның иелігіне берді; Жошы хан Дешті Қыпшақ уәлаяті мен сол өңірдегі мемлекеттерді азат етіп (Ағылшыншасы: conquer and bring, парсы түпнұсқасында: мостахлас. – Қ.Ө., Н.А.), өзінің иелігіне қосып алуы туралы бұлтартпас жарлық берді. Оның негізгі жұрты (yurt) Ертістің айналасында болды және оның мемлекетінің астанасы да сол жерде еді (Рашид әд-Дин 2018, т. 3: 97; Rashiduddin 1998–1999: 359; Рашид ад-дин 1960: 78).

1246 жылы Ертіс пен Алакөлдің арасынан Иоанн де Плано Карпини өткен. Мұнда «аса үлкен емес теңіз бар» (Алакөл), жағасында «орта-сынан жел соғып тұратын шағын тау бар». Теңіз жағасымен бірнеше күн жүрген соң сапаршылар жағалауларын тоғай басқан, кішігірім өзендері көп жерге жетеді. Ол жерде, Плано Карпини сөзінше, бүкіл татар князьдарынан, олардың ішін-

де Батудан да, үлкен Орда (Орду) тұрады. Осы жерде оның әкесінің жесірлерінің бірі басқаратын Орданың әкесінің сарайы – хан ордасы орналасқан (Dawson 1966: 59–60; Иоанн де Плано Карпини 2022: 180). Орда немесе Орду – Жошының ұлы, Ертіс бойындағы мұрагері. Жошы қысқа өмірінің соңғы жылдарын осы Ертіс бойында өткізіп, 1225 жылы мезгілінен бұрын өлген болуы мүмкін (ал-Карши 2005: 119). Ал Шығыс Қазақстан тауларының біріне Жошы хан құпия түрде жерленуі әбден ықтимал. Арада жүз жыл өткенде оның ислам дінін қабылдаған ұрпақтары Ұлытауға бабасының құрметіне кесене тұрғызған.

XIII ғасырдағы моңғол оқиғаларының куәгері, көпес әрі саяхатшы Марко Полоның мағлұматына қарағанда, моңғолдар өздерінің барлық ұлы билеушілерін, әсіресе Шыңғыс хан ұрпақтарын Алтай тауына жерлеген, ұлы моңғол билеушілері мейлі Алтайдан жүз күндік жерде өлсе де Алтайға жеткізілген (Минаев 1956: 88). Хан өлген соң оның қорымы маңында біршама уақыт жесірі өмір сүрген. Жоғарыда Жошының жесірі Ертіс бойындағы орданы басқарғаны айтылды. Шыңғыс ханның қорымы секілді, Жошының қорымы жатқан жерді де дәл көрсету мүмкін емес.

Жошы хан иелігі Ертіс бойы ғана емес еді. Жошы билігі Ертіс пен Алтайдан асып, Алакөл мен Зайсанға жетті. Ол мұнда өмірінің соңында ғана тұрды. Рашид әд-Дин жазуына қарағанда,

Ол Шыңғыс ханның бұйрығымен (һокм) тоқтаусыз жорықтарға жүріп, көптеген елдер мен аймақтарды (белад уа уәлаят) азат етіп өзіне бағындырды, содан ол мол әскери тәжірибеге ие болды (Рашид ад-дин 1960: 78; Rashiduddin 1998–1999: 359; Рашид әд-Дин 2018, т. 3: 97, 378).

Жошы хан жерін Ала әд-Дин Ата-Мәлік Жуайнидің сипаттағаны: «Шыңғыс билігі ұланғайыр жерге тарады, ол әрқайсына жер берді, олар оны жұрт деп атайды... Үлкен ұлы Тушиға (әғни Жошыға) Қайалық пен Хорезмнен бастап, Сақсын мен Бұлғар шегіне дейін. Одан әрі қарайғы татар атының тұяғы тиген жердің бәрін берді» (ағылшын тілінен аудармасы) (Juvaini 1958: 42).

Шыңғыс хан үлкен ұлына кең байтақ қыпшақ жерін бергені анық, Жошы көзі тірісінде соның Ертістен Оралға дейінгі шығыс бөлігін жаулап үлгерді. Орал өзенінен батысқа қарай жер Жошы ұлысына өзі өлгеннен кейін қосылды.

Жошы өлген соң ұлдары оның ұлысы мен әскерін екіге бөлді. Рашид әд-Дин былай дейді:

«Жошы ханның бірінші ұлы – Орда (Орду) оның (Жошы ханның) қоңырат руынан шыққан үлкен Сартақ есімді әйелінен дүниеге келді. Әкесінің тірі кезінде де, одан кейін де, ол өте сыйлы және құрметті болды. Жошының орынбасары екінші ұлы Бату болды, алайда Мөңке қаған олардың атына үкімдер мен заңнамалар жазғанында Орданың есімін бірінші жазатын. Орда Батудың патшалық етуіне (өзі) келісті және оны әкесінің орнына сол (Орда өзі) отырғызды. Әрі Жошы ханның әскерлерінің бір бөлігін ол басқаратын, екінші бөлігін Бату. Сөйтіп, ол (Орда басқаратын) әскерімен бірге төрт бауыры: Одыр, Тоқа Темір, Шыңқұр бірге ол әскердің сол қанатын құрайтын. Оларды қазір де «Сол қанаттың ханзадалары» деп атайды» (Рашид әд-дин 2018: 3-т., 80, 356; Рашид ад-дин 1960: 66; Rashiduddin 1998–1999: 348). Басқаша айтқанда, Жошы хан әскерінің бір жартысын Орда, екінші жартысын Бату басқарды.

Осы мәліметтен көрініп тұрғандай, Орда өзінің төрт інісімен (Ұдыр, Тоқай-Темір, Шыңқұр, төртіншісі Сыңқұм) бірге «әскердің сол қанатын құрады; оларды әлі күнге сол қанаттың ханзадалары» – «шах-задаған-и даст-и чап» деп атайды (Рашид ад-дин 1960: 66; Рашид әд-дин 2018: 3-т., 80, 356; Rashiduddin 1998–1999: 348).

Ертіс бойы мен Шығыс Қазақстан аумағы Жошының үлкен ұлы Орда ұлысына кірді. Орда (Орду, Ежен-хан, Орда-Әджен, Орду-Ичен) мен Жошының екінші ұлы әрі мұрагері Бату Жошы Ұлысын екі қанатқа – сол және оң қанатқа бөліп басқарды. Өзге бауырлары оларға бағынышты болды. Жошы ұлысы шын мәнінде Жошының екі ұлына бағынышты екі ұлысқа бөлінді.

Орда мен оның ұрпақтары билік еткен жердің нақты шекарасын айту қиын. Түрлі кезеңдердегі саяси жағдайларға байланысты Ұлыстың өзінде де, оның шеткі аймақтарында да шекара тұрақты болған жоқ. Егер бастапқы кезде Орда ұрпақтары Шығыс Қазақстан даласына түпкілікті иелік етсе, кейін біртіндеп оңтүстікке қарай жылжып, Оңтүстік Қазақстанды Сауран, Сығанақ, Жент, Баршынкент және т.б. қалаларымен қоса иеленді. Орда ұлысының жері шығыстан оңтүстікке әрі қарай батысқа қарай ұлғая түсті.

Орда Батудың патшалық етуіне өзі келісті және оны әкесінің орнына өзі отырғызды (Рашид ад-дин 1960: 66; Рашид әд-дин 2018: 3-т., 80, 356; Rashiduddin 1998–1999: 348). Орда әкесі тірі кезінде де, өлген соң да үлкен бедел мен құрметке ие болды. Жоғарыда аталған Иоанн де Плано Карпини 1246 жылы тап осы Орда ұлы-

сы арқылы өтті. Карпинидің сөзінше, Орданың жасы барлық билеушілерден үлкен, ол Батудан да, басқа ханзадалардан да, яғни Шыңғыс хан тұқымдарынан да үлкен (Шастина 1957: 44, 73; Иоанн де Плано Карпини 2022: 149, 180). Осылайша Орда ұлысының негізгі жері Шығыс Қазақстан, Ертіс бойы мен Алакөл болды. Карпини серіктерімен өтіп бара жатқанда көрген «дамылсыз жел соғып тұрған» тау аңғары, сірә Жоңғар қақпасы болса керек. Олар әрі қарай өзені мен орманы көп өлкеге кезігеді (Dawson 1966: 59–60; Иоанн де Плано Карпини 2022: 180). Орда мен оның ұлысы жайлы осыған ұқсас мәліметтерді К. де Бридра (аты-жөнінің дұрыс нұсқасы осы, қараңыз: Хаутала 2021: 82) өзінің «Тартар тарихы» (Юрченко 2002: 110) деп аталатын кітабында келтірген.

Міне, осының бәрі Орда ұлысының бастапқы негізгі жұрты Шығыс Қазақстанда болғанын көрсетеді.

Орданың алғашқы мұрагері, үлкен ұлы Қонқыран хан тұсында Шығыс Қазақстан әскери және саяси күрес алаңына айналды. Ол шамамен 1270 жылдардың соңына дейін билік құрды. Дереккөздерде оның аты-жөні 1250 жылдардың алғашқы жартысында Моңғол империясында болған оқиғаларды сипаттағанда айтылады. Бұл оқиғалар Төленің ұлы Мөңкенің әрекеттеріне байланысты. 1251 жылы Мөңкені империяның жаңа ханы етіп көтерді. Ол таққа отырысымен өзінің бәсекелестері – Шағатай мен Үгедей ұрпақтарын қудалады. «Түркілерден» құралған он түмен жасақты батысқа аттандырды. Қонқыран-оғыл (Qonquran Oghul) иелік еткен жұрт (жер, мәтінде: yarga/jarga) осы оқиғаны айтқанда көрсетіледі. Оның иелігі Қаялықтан Отырарға дейін жайылып жатты (Рашид ад-дин 1960: 137–138; Rashiduddin 1998–1999: 408, 768). Бұл оқиға Рашид әд-Диннің қазақшаға жаңа аудармасында былай суреттелген: «Кейбір кінәлілер келмегендіктен, олардың санасы әлі арамзалығынан тазармағандықтан, Мөңке қаған Бөрітай ноянды ержүрек түркілерден құралған он түмен әскерімен бірге Қаялық аймағында болып, Отырар жағасына дейін (көшіп-қонып) өмір сүретін Қунқуран Уғұлдың (Қонқыран /Күнқыран оғылдың) ордасына жақындап баруы үшін Бесбалық пен Қарақұрұм ортасында орналасқан Үлұғ тақ (Ұлытау), Қанқай (Қаңғай) мен Қум Шингир (Құмсеңгір) аумағына жіберді (Рашид ад-дин 2018: 3-т., 179, 483).

Академик Василий Бартольдтің ойынша, «өз жауын біржола жою үшін Мөңке батысқа қалың

әскер жіберді, олар Қарақорым мен Бесбалықтың арасын алып, Орданың ұлы әрі мұрагері Қонқыран (немесе Ханқыран) басшылығымен Қаялық пен Отырар арасына орналасқан Жошы ұрпақтарының жасағымен қосылуға тиіс болды. Шағатай ұлысының қастандық ойлағандарға іштартқан барлық әскербасылары өлтірілді» (Бартольд 1963а: 65; Бартольд 1963б: 560). Мұны америкалық тарихшы Томас Олсен де атап өткен. Оның сөзінше, Қонқыран Қаялық пен Отырар арасында Мөңке хан қарсыластарының соңына түскен (Allsen 1987: 16).

Сирек мәліметтерден Қонқыран жерін анықтау қиын, бірақ ол әкесінің Шығыс Қазақстандағы иелігімен сай келуі әбден мүмкін.

Атап өтерлік жайт, Рашид әд-Диннің мәтінінде Қонқыран иелігі yarga терминімен аталған. Юрий Верховский бұл терминді орыс тіліне «стойбище», «стан» (Рашид ад-дин 1960: 137–138). Зарипбай Оразбай қазақшаға «орда» (Рашид әд-дин 2018: 3-т., 179) деп аударған. Уиллер Тэкстон бұл терминді аудармай «so that from there his yarga could join Qonquran Oghul, who was in the vicinity of Qayaliq and who had formed a yarga to the edge of Otrar» (Rashiduddin 1998–1999: 408) деп берген. Оның ойынша, yarga (jarga) сөзін көшпенділер жаппай аңшылық кезінде пайдаланған, мағынасы «қоршау» дегенді білдіреді. Соғыс кезінде жау қоршауға алынып, біртіндеп ортаға тықсырылған (Rashiduddin 1998–1999: 768).

1270 жылдардың екінші жартысынан бастап Орда ұлысының тағына Орданың немересі, Сартақтайдың ұлы Құнышы (Кончи, Куинджи, Қоныша, Тұрық-қаған) жайғасып, Орда ұлысын ұзақ жыл биледі. Ол басқарған жылдары Моңғол империясы ыдырап, Шыңғыс хан ұрпақтарының арасында ірілі-ұсақты соғысқа ұласты. Құнышы сыртқы саясатты белсенді жүргізді. Бастапқыда Қайдумамен одақ құрып, Құбылайға қарсы табысты соғысты. 1280 жылдан кейін Құнышы және Алтын Орда ханы Туда-Мөңке мен Ноғай Құбылаймен келісімге келіп, Юань ханының ұлы әрі мұрагері Нумуганды тұтқыннан босатты. Құнышыға Құбылай сый-сияпатпен жауап беріп, қаржылай көмектесті: «Юань ши» мағлұматына қарағанда, 1288 жылы ақпанда император ханзада Хуо-ни-чиге (Құнышыға) 500 унций күміс, лағыл тастан алқа және тоқыма мата берген. Келесі жылы сый-сияпат (қандай формада екені көрсетілмеген) Құнышы әскеріне жіберілген (Allsen 1987: 21). Құнышы Иран ильхандарының досы әрі жақтаушысы болды, Арғын хан, Гейхат хан, Фазан ханға ұдайы елші жіберіп, ізгі ниеті мен

шынайы достығын білдіріп, одақ құру туралы өтініш жасады (Рашид әд-дин 2018: 3-т., 7, 273; Рашид ад-дин 1960: 13, 67; Рашид ад-дин 1946: 134; Рашид әд-дин 2018: 3-т., 81, 358; Рашид әд-дин 2018: 4-т., 215, 523; Rashiduddin 1998–1999: 348–349, 307, 583).

Рашид әд-Дин былай сипаттайды: «Құнышы (Қонишы) көп уақыт бойы Орда ұлысының билеушісі және Арғын ханның, одан кейін Ислам патшасы Фазан ханның да (Алла оның билігін мәңгі етсін!) досы әрі жақтасы болды (Рашид ад-дин 2018: 3-т., 81, 358).

Бұл кезеңде Құнышының сарай хандарымен қарым-қатынасы туралы нақты мағлұматтар сақталмаған. Иран мен Қытайдағы Төле ұрпақтарымен бейбіт келісім жасасқан соң Құнышының Үгедей мен Шағатай ұрпақтары билеп отырған оңтүстіктегі көшілерімен ара қатынасы бұзылды. Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы қалалар үшін тартыс күшейді. Дереккөздерде Қары-Сайрам қаласы аталады. Орда ұрпақтары бұл кезде өз иеліктерін Қазақстанның шығысынан оңтүстіктегі Шу-Талас даласына дейін жеткізіп алған еді. Бұл жағдай әріне Жетісудың иесі Қайдумамен қақтығысқа әкелді.

Рашид әд-Дин сөзінше, Қары-Сайрам Қайдумаға тәуелді, тиесілі, бірақ Құнышы ұлысының иелігі болып саналды немесе ұлысына жатады (Рашид ад-дин 1952а: 81; Рашид ад-дин 2018: 1-т., 57, 336; Rashiduddin 1998–1999: 27).

Дегенмен де жалпы алғанда Құнышы билігі бейбіт және жаймашуақ өтті. Мұны әр нәрседен хабары бар саяхатшы Марко Поло атап көрсеткен. Кончи яғни Құнышыны ол Солтүстік Патшасы деп атайды. Оның халқы көп, бірақ ол ешкіммен соғыспай, халқын бейбіт басқарып отыр дейлі Марко Поло (Минаев 1956: 225). Бұл тұста Жошы ұрпақтарының Юань империясымен барлық қарым-қатынасы Алакөл алқабы мен Жоңғар қақпасы арқылы өткен деп сеніммен айтуға болады. Марко Поло Құнышыны Солтүстіктің патшасы деп қана атамай, оның иелігіне Сібірді кіргізген. Мынадай үзінді келтірейік: «Біліп жүріңдер, солтүстікте Канчи патша бар. Ол татар, оның бодауындағылардың бәрі татар; олар татар заңынмен жүреді, ал ол нағыз қатыгез заң; бірақ оны Шыңғыс хан мен әйгілі татарлар қалай сақтаса олар да солай сақтайды; ... Шыңғыс хан тұқымынан, яғни император ұрпағы, ұлы ханның жақын туысы болса да патша ешкімге бағынбайды; оның қаласы да, қамалы да жоқ; олар жазық дала мен алқаптарда, биік тауларда өмір сүреді. Сиыр етін жеп, сүтін ішеді, оларда еш-

қандай да нан жоқ. Патшаның халқы көп, бірақ ол ешкіммен соғыспайды, өз халқын бейбіт басқарады. Малдары көп: түйе, жылқы, өгіз, қой, тағы да басқа жануарлар. Аюлары үлкен, бәрі ақ және ұзындығы жиырма қарыс. Мұнда үлкен және қара түлкілер, жабайы есектер бар; ақкіс көп; олардың терісінен қымбат тон жасайды, бұл жөнінде сендерге айтқанмын; еркектің тоны мың безант тұрады... Өткел бермес тұмса табиғатында неше түрлі жабайы аңдар толып жүр. Оның үстіне бұл патшада ешбір ат өте алмайтын жерлер бар; өзені мен бұлағы көп ел; мұнда ат жүре алмайтын үлкен мұз, ми батпақ кездеседі. Осы бір жаман елмен он үш күн жүресің, күн сайын қоныс кездеседі, оған ел ішін шарлап жүрген жаушылар тоқтайды. Әр қоныста есектен сәл ғана кіші қырыққа дейін ит болады, бұл иттер жаушылармен бір жерден екінші жерге еріп жүреді, және сіздерге айтайын, міне былай: бұл жолдың бойымен түгелдей, мұзбен де, батпақпен де аттар жүре алмайды; он үш күн бойы жол екі таудың арасынан, үлкен алқаптан өтеді. Аттар жүре алмайды, бұл жерден доңғалақты арба жүре алмайды; олар доңғалақсыз шана жасап алған, онымен мұзбен де, батпақпен де жүре береді. Біздің елдерімізде шана бар, онымен қыста жауын мен батпақ көп болғанда шөп тасиды. Олар шананы аю терісімен жауып, оған жаушы отырып алады; оларды үлкен алты ит тартады, иттері мұзға да, батпаққа да қарамастан жолдан жаңылмайды; сөйтіп бір орныннан екінші орынға жетеді. Қоныстың күзетшісі де шанаға отырып, иттерді айдап қысқа және жақсы жолмен тартады. Басқа қонысқа келген кезде ит пен шана дайын тұрады да әрі қарай кете береді; ал оны әкелген иттер артқа қайтады; сөйтіп күн сайын итпен жүреді. Мұндағы тау мен далада өмір сүретін адамдар аңға шығады; қымбат аңдарды ұстап, одан үлкен пайда көреді; ақкіс пен бұлғын, тиін, қара түлкі ұстап, олардан қымбат тон жасайды. Олардың оқтарының мықтылығы сонша, мұлт кетпейді. Сендерге айтайын, мұндағы алапат суық кезде үйлері жердің астында болады, кейде жер үстінде өмір сүреді (Минаев 1956: 225–226).

Марко Полоның бұл сипаттамасы өте маңызды. Мұнда Құнышы ұлысының экономикасы туралы мағлұмат келтіріледі. Отырықшы егіншілікпен қатысы жоқ көшпелі мал шаруашылығы болған. Марко Поло, бәлкім мұндағы егіншілік туралы білмеген болуы да мүмкін. Оның аңшылық жайындағы әңгімесі де қызғылықты. Орда ұлысы мен бүкіл Еуразияның саяси және эко-

номикалық өмірінде Сібір маңызды рөл атқарды. Солтүстік және Шығыс Қазақстан өзендері Қазақстан аймақтары мен Сібірді жалғап жатты.

Бұл жылдары Орда ұлысы Бату ұлысынан тәуелсіз өмір сүрді. Орда әулеті Қаракорым және Сараймен арадағы вассалды қарым-қатынастан бас тартты. Сарайдағы Бату ханның тағына отырғандарды өздерінің ең басты ханы және падишасы деп мойындау дәстүрі біразға дейін жалғасты. Кей уақытта оның атын өз жарлықтарында жоғары қойды. Солай бола тұра Орда ұлысының билеушілерінің Бату ұрпақтарының билігіне барған кезі жоқ, өйткені олар бір-бірінен тым шалғайда болатын, екі ұлыс та, олардың падишахтары да өз ұлысының тәуелсіз билеушілері болды.

Рашид әд-Диннің сөзіне назар аударсақ, «Бастауынан (енші бөліскеннен) бастап», Орда әулетінен шығып, Орданың орнын басқан бірде бір адам Бату әулетінен шыққан хандардың алдына бармаған. Мұның себебі олар бір бірінен алыс орналасқандығы және олардың әрбірі өз ұлыстарын өздері басқарған тәуелсіз патша болғандығы. Сонымен қатар оларда келесі әдет болған, олар Батудың орын басқандарды өздерінің билеушісі және патшасы деп есептеген. Сондықтан өздерінің жарлықтарында олардың есімдерін жалықтың бас жағына жазып қойған (Рашид ад-дин 2018: 3-т., 80, 357; Рашид ад-дин 1960: 66; Rashiduddin 1998–1999: 348).

Құнышы тұсында Орда ұлысының тұрақты жағдайына байланысты Құнышының екінші есімі пайда болса керек. Рашид әд-Диннің «Шу-аб-и панджганаында» Құнышы Турук Ка'ан немесе Тұрық қаған (Рашид ад-дин 2021: 84; Allsen 1987: 18) деген атпен де мәлім болғаны айтылады.

Құнышы 1299 жылы өлді. Содан кейін саяси тұрақтылық шайқалып, оның мұрагерлері билікке таласты. Сөйтіп Орда ұлысының орталығы біртіндеп Шығыс Қазақстаннан Оңтүстік Қазақстанға, Сырдария бойына қарай ойысты.

Қорытынды

Жошы ұлысы дәуіріндегі қазіргі Шығыс Қазақстан мен Абай облысының рөлі туралы дереккөздердің бірқатар мәліметтері осындай. Ертіс бойы 1217 жылдан 1299 жылға дейінгі ұзақ уақыт саяси өмірі қайнаған орталық болғанын көріп отырмыз. Моңғол жасағының меркіттерпен найман жасағымен аса маңызды ірі шайқасы да осы жерде өтті. 1224 жылы Ертіс бойына Жошы хан ордасын тікті. Оның 1225 жылы осы өңірде өліп, Ертіс даласы мен Алтай тауының белгісіз қойнауына құпия жерлену мүмкіндігін де жоққа шығармаймыз. Арада жүз жыл өткенде оның ислам дінін қабылдаған ұрпақтары Ұлытауға Жошы құрметіне кесене тұрғызды, кесене әлі күнге Жошы атымен аталады. Осындай маңызды оқиғалардың куәсі болған Ертіс өңірінің тарихы – ортағасырлық Қазақстанның саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени тарихының ажырамас бөлігі екенін әрқашанда есте ұстауымыз абзал.

Қаржыландыру. *Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ИРН BR24992916 «Абай облысын кеиенді тарихи-археологиялық зерттеу» атты бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.*

Әдебиеттер

- Allsen Th. T. (1985). The princes of the Left Hand: an introduction to the history of the Ulus of Orda in the thirteenth and the early fourteenth centuries. Archivum Eurasiae medii aevi. T. V. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1987. P. 5–40.
- Atwood Ch.P. (tr.) (2021). The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources. Edited and translated, with an Introduction, by Christopher P. Atwood, with Lynn Struve. Indianapolis; Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. 229 p.
- Atwood Ch.P. (tr.) (2023). The Secret History of the Mongols. Penguin Classics. Translated by Christopher Pratt Atwood. Dublin: Penguin Books. 354 p.
- Dawson Ch. (ed.) (1966). Mission to Asia: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries. Nun of Stanbrook Abbey (tr.). New York: Harper & Row, Publishers. 246 p.
- Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik (1958). The History of the Word-Conqueror. Translated from the text of M.M. Qazvini by J.A. Boyle. Vol. 1–2. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 763 p.
- Panyushkina, I., Usmanova, E., Uskenbay, K., Kozha, M., Dzhumabekov, D., Akhatov, G., Jull, A. (2022). Chronology of The Golden Horde in Kazakhstan: 14C dating of Jochi Khan mausoleum. Radiocarbon, 64 (2), P. 323–331. doi:10.1017/RDC.2022.24
- Rachewiltz I. de (2004). The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Translated with a Historical and Philological Commentary. 2 vol. with continuous pagination. Leiden, Boston: Brill's Inner Asian Library. CXXVII + 1347 pp.

Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh (1998–1999): Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. Part 1–3. English Translation & Annotation by W.M. Thackston. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 819 p.

Базылхан Н. (ред.) (2006). Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. 1 том. Моңғолдың күпия шежіресі. Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жазаған Нәпіл Базылхан. Алматы: Дайк-Пресс, 400 б.

Бартольд В.В. (1963а). Очерк истории Семиречья. Соч. Т. II. Ч. 1. Москва: ИВЛ. С. 23–106.

Бартольд В.В. (1963б). Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I. Москва: ИВЛ. 760 с.

Иоанн де Плано Карпини (2022). История монголов. Текст, пер., коммент. под ред. А.А. Горского, В.В. Трепавлова. Москва: Институт Дальнего Востока РАН. 383 с.

ал-Карши Джамал (2005). ал-Мулхакат би-с-сурах. Введ., пер. с арабо-перс., коммент., текст, факс. Ш.Х. Вахидова, Б.Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс. 416 с.

Қинаятұлы З. (2001). Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX–XII ғасырлар. Астана: Елорда. 208 б.

Козин С.А. (1941). Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongol-yn niḡuṣa tobṣīyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 619 с.

Қырым Абдулғаффар (2018). Умдет ал-ахбар. Книга 2: Пер. с османского Ю.Н. Каримовой, И.М. Миргалеева; общ. и науч. ред., предис. и коммент. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани. 200 с.

Минаев И.П. (пер.) (1956). Книга Марко Поло. Москва: Государственное издательство географической литературы. 376 с.

Ошан Ж. (2006). Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 5 т. Әулеттік тарихи жылнамалар. 3-бөлім. Алматы: Дайк-Пресс. 256 б.

Пиков Г.Г. (2006). Памяти хана Кучлука (из истории становления монгольской империи). Вопросы всеобщей истории и историографии. Сб. науч. ст. памяти проф. А.В. Эдакова. Новосибирск. С. 171–216.

Рашид ад-дин (1946). Сборник летописей. Т. 3. Пер. с перс. А.К. Арндса. Москва: Ленинград: Изд-во АН СССР. 340 с.

Рашид ад-дин (1952а). Сборник летописей. Т. 1. Кн. 1. Пер. с перс. Л.А. Хетагурова. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 221 с.

Рашид ад-дин (1952б). Сборник летописей. Т. 1. Кн. 2. Пер. с перс. О.И. Смирновой. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 316 с.

Рашид ад-дин (1960). Сборник летописей. Т. 2. Пер. с перс. Ю.П. Верховского. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 250 с.

Рашид ад-дин Фазлуллах Хамадани (2018). Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). Көп томдық. Астана: Фолиант. 1-том. 596 б.; 2-том. 596 б.; 3-том. 600 б.; 4-том. 596 б.; 5-том. 596 б.

Рашид ад-дин (2021). Шуаб-и панджгана (Пять родословий). Перевод с персидского языка Ч.И. Хамидовой. 2-е изд., испр. и доп. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 244 с.

Тоқаев Қ.-Ж. (2019). Сындалы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2019 жылғы 02 қыркүйек. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy (Қаралған күн: 01.06.2023).

Тоқаев Қ.-Ж. (2019а). Қасым-Жомарт Тоқаев «Валдай» пікірталас клубының отырысына қатысты. 2019 жылғы 03 қазан. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kasym-zhomart-tokaev-valdai-pikirtalas-klubynyn-otyrysyna-katysty (Қаралған күн: 01.06.2023).

Тоқаев Қ.-Ж. (2019б). Мемлекет басшысы «Ұлытау 2019» халықаралық туристік форумының жұмысына қатысты. 2019 жылғы 24 тамыз. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/memleket-basshysy-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynyn-zhumysyna-katysty (Қаралған күн: 01.06.2023).

Тоқаев Қ.-Ж. (2021). Мемлекет басшысының Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған салтанатты жиында сөйлеген сөзі. 2021 жылғы 15 желтоқсан. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysynyn-kazakstan-respublikasy-tauelsizdiginin-30-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soylegen-sozi-1511524> (Қаралған күн: 01.06.2023).

Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожан М.Б., Панюшкина И.П. (2024). Мавзолей Джучи-хана: история исследования. Коллективная монография. Самарканд: Международный институт центральноазиатских исследований. 284 с.

Утемиш-хаджи (2017). Кара таварих. Перевод на русский язык И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 312 с.

Хаутала Р. (2015). От «Давида, царя Индий» до «ненавистного плебса сатаны». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани. 496 с.

Хаутала Р. (2021). Монгольское завоевание восточных мадьяр по письменным источникам. Золотоордынское наследие. Вып. 4. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани. С. 74–91.

Храпачевский Р.П. (пер.) (2009). Золотая Орда в источниках. Т. III. Китайские и монгольские источники. Собрание сведений, относящихся к истории Золотой Орды (улусу Джучи), из китайских и монгольских источников. Москва: Центр по изучению военной и общей истории. 336 с.

Шастина Н.П. (ред.) (1957). Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва: Государственное издательство географической литературы. 270 с.

Юрченко А.Г. (ред.) (2002). Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. Подг. лат. текста и пер. С.В. Аксенова и А.Г. Юрченко. Экпозиция и исслед. А.Г. Юрченко. СПб.: Евразия. 478 с.

References

- Allsen Th. (1985). The princes of the Left Hand: an introduction to the history of the Ulus of Orda in the thirteenth and the early fourteenth centuries. *Archivum Eurasiae medii aevi*. T. V. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 1987. P. 5–40 (in English).
- Atwood Ch. (tr.) (2021). The Rise of the Mongols: Five Chinese Sources. Edited and translated, with an Introduction, by Christopher P. Atwood, with Lynn Struve. Indianapolis; Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc. 229 p. (in English).
- Atwood Ch. (tr.) (2023). The Secret History of the Mongols. Penguin Classics. Translated by Christopher Pratt Atwood. Dublin: Penguin Books. 354 p. (in English).
- Bartold, V. (1963). Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. *Sochinenija [Works]*. Moscow. Vol. 1. 760 p. (in Russian).
- Bartold, V. (1968). Dvenadcat' lekcij po istorii turekikh narodov Srednej Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. *Sochinenija [Works]*. Moscow. Vol. 5. P. 19–192 (in Russian).
- Bazylikhan, N. (ed.). (2006). Qazaqstan tarihy turaly moñğol derektemeleri. 1 tom. Moñğoldyñ qūpia şejiresi [Mongolian sources on the history of Qazaqstan. Volume 1. The secret genealogy of the Mongols]. Original transcription in the Old Mongolian language, scientific and semantic translation, explanations, and indexes by Napil Bazylikhan. Almaty: Dayk-Press. 400 p. (in Qazaq).
- Dawson Ch. (ed.) (1966). Mission to Asia: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the thirteenth and fourteenth centuries. Nun of Stanbrook Abbey (tr.). New York: Harper & Row, Publishers. 246 p. (in English).
- Hautala R. (2015). Ot «Davida, carja Indij» do «nenavistnogo plebsa satany». Antologija rannih latinskih svedenij o tataro-mongolax [From “David, King of the Indies” to “the hated plebs of Satan.” Anthology of early Latin information about the Tatar-Mongols]. Kazan. 496 p. (in Russian).
- Hautala R. (2021). Mongol'skoe zavoevanie vostochnyh mad'jar po pis'mennym istochnikam [The Mongol conquest of the eastern Magyars according to written sources]. *Zolotoordynskoe nasledie [Golden Horde Heritage]*. Kazan. Vol. 4. P. 74–91 (in Russian).
- Ioannes de Plano Carpini. (2022). Istoriya mongolov [History of the Mongols]. Moscow: Institute of Far Eastern Studies of the Russian Academy of Sciences. 383 p. (in Russian).
- Juvaini 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik (1958). The History of the Word-Conqueror. Translated from the text of M.M. Qazvini by J.A. Boyle. Vol. 1–2. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. 690 p. (in English).
- Khrapachevsky R. (trans.). (2009). Zolotaja Orda v istochnikah. Kitajskie i mongol'skie istochniki [The Golden Horde in Sources. Chinese and Mongolian sources]. Moscow. Vol. 3. 336 p. (in Russian).
- Kozin, S. (1941). Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaja hronika 1240 g. pod nazvaniem Mongol-yn niguča tobčiyān. Juan' Chao Bi Shi. Mongol'skij obydenij izbornik [A secret story. Mongolian chronicle of 1240 called Mongol-yn niguča tobčiyān. Yuan Chao Bi Shi. Mongolian everyday collection]. Moscow; Leningrad. 619 p. (in Russian).
- Kyrymi, Abdulgaffar. (2018). Umdet al-akhbar. Book 2. Kazan: Marjani Institute of History. 200 p. (in Russian).
- Minaev, I. (tr.). 1956. Kniga Marko Polo [The Book of Marco Polo]. Moscow: State Publishing House of Geographical Literature. 376 p. (in Russian).
- Oshan, Zh. (2006). Qazaqstan tarihy turaly qytay derektemeleri. Aulettik tarihi zhylnamalar [Chinese data on the history of Qazaqstan. 5 t. Dynastic historical annals]. Almaty. Vol. 5. Part 3. 256 p. (in Qazaq).
- Panyushkina, I., Usmanova, E., Uskenbay, K., Kozha, M., Dzhumabekov, D., Akhatov, G., Jull, A. (2022). Chronology of The Golden Horde in Kazakhstan: 14C dating of Jochi Khan mausoleum. *Radiocarbon*, 64 (2), P. 323–331. doi:10.1017/RDC.2022.24 (in English).
- Pikov, G. (2006). Pamjati hana Kuchluka (iz istorii stanovlenija mongol'skoj imperii) [in memory of Khan Kuchlug (from the history of the formation of the Mongol Empire)]. *Voprosy vseobshhej istorii i istoriografii [Questions of General History and Historiography]*. Novosibirsk. P. 171–216 (in Russian).
- al-Qarshy, Jamal. (2005). al-Mulhaqat bi-s-suraq. Introduction, translation from Arabic-Persian, commentary, text, fax. Shadmon Vakhidov, B. Aminova. Almaty: Daik-Press. 416 p. (in Russian).
- Qinaiatuly, Z. (2001). Moñğol üstirtin meken etken soñğy türkī taipalary: IX–XII ġasyrlar (The last Turkic tribes that inhabited the Mongolian Plateau: IX–XII centuries). Astana: Yelorda. 208 p. (in Qazaq).
- Rachewiltz I. de (2004). The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. Translated with a Historical and Philological Commentary. 2 vol. with continuous pagination. Leiden, Boston: Brill's Inner Asian Library. CXXVII+1347 pp. (in English).
- Rashid ad-din, Fazlullah Hamadani. (2018). Zhamig at-tauarikh [Collection of chronicles]. Astana, Vol. 1–5. 596 p.; 596 p.; 600 p.; 596 p.; 596 p. (in Qazaq, in Persian).
- Rashid ad-din. (1946). Sbornik letopisej [Collection of chronicles]. Moscow; Leningrad. Vol. 3. 340 p. (in Russian).
- Rashid ad-din. (1952a). Sbornik letopisej [Collection of chronicles]. Moscow; Leningrad. Vol. 1. Part 1. 221 p. (in Russian).
- Rashid ad-din. (1952b). Sbornik letopisej [Collection of chronicles]. Moscow; Leningrad. Vol. 1. Part 2. 316 p. (in Russian).
- Rashid ad-din. (1960). Sbornik letopisej [Collection of chronicles]. Moscow; Leningrad. Vol. 2. 250 p. (in Russian).
- Rashid ad-din. (2021). Shuab-i pandzhgana (Pjat' rodoslovij) [Shuab-i Panjgana (Five Genealogies)]. Kazan: Mardzhani Institute of History. 244 p. (in Russian).
- Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh (1998–1999): Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. Part 1–3. English Translation & Annotation by W.M. Thackston. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations. 819 p. (in English).

Shastina, N. (ed.). (1957). Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka [Travels to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk]. Moscow: State Publishing House of Geographical Literature. 270 p. (in Russian).

Tokayev, K.-J. (2019). Syndarly qoғamdyq dialog – Qazaqstannyñ tūraқтылығы мен өrkendeuіnіñ negізі. Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ Qazaqstan halqyna Joldaуy. 2019 jylǵy 02 qyrküiek [Constructive Public Dialogue – the Basis of Stability and Prosperity of Kazakhstan. President of Qazaqstan Kassym-Jomart Tokayev’s State of the Nation Address, September 2, 2019]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyñ-kazakstan-halkyna-zholdaуy (date of access: 01.06.2023) (in Qazaq).

Tokayev, K.-J. (2019a). Qasym-Jomart Toqaev «Valdai» pikirtalas klubynyñ otyrysyna qatysty. 2019 jylǵy 03 qazan [Kassym-Jomart Tokayev participated in a meeting of the Valdai Discussion Club. October 3, 2019]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_visits/kasym-zhomart-tokaev-valdai-pikirtalas-klubynyn-otyrysyna-katysty (access date: 06/01/2023) (in Qazaq).

Tokayev, K.-J. (2019b). Memleket bassysy «Ülytau 2019» halyqaralyq turistik forumynyñ jümьsyna qatysty. 2019 jylǵy 24 tamyz [The Head of State participated in the work of the “Ülytau 2019” international tourism forum. August 24, 2019]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/memleket-basshysy-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynyn-zhumysyna-katysty (access date: 06/01/2023) (in Qazaq).

Tokayev, K.-J. (2021). Memleket bassysynyñ Qazaqstan Respublikasy Täuelsizdiginіñ 30 jylǵyyna arналǵan saltanatty jiynda söilegen sözi. 2021 jylǵy 15 jeltoqsan [Speech by the Head of State at the solemn meeting dedicated to the 30th anniversary of the Independence of the Republic of Qazaqstan. December 15, 2021]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysynyn-kazakstan-respublikasy-tauelsizdiginin-30-zhyldygyna-arналan-saltanatty-zhiynda-soylegen-sozi-1511524> (date of access: 01.06.2023) (in Qazaq).

Usmanova, E., Uskenbay, Q., Kozha, M., Panyushkina, I. (2024). Mavzolej Dzhuchi-hana: istoriya issledovaniya [Mausoleum of Jochi Khan: history of research]. Samarkand. 284 p. (in Russian).

Utemish-haji. (2017). Kara tawarich. Kazan: Marjani Institute of History. 312 p. (in Russian).

Yurchenko, A. (ed.). (2002). Hristianskij mir i «Velikaja Mongol’skaja imperija» [The Christian World and the “Great Mongol Empire”]. St. Petersburg: Eurasia. 478 p. (in Russian).

Автор туралы мәлімет:

Қ.З. Өскенбай – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, директор АБДИ гуманитарлық зерттеу институты, Алматы, Қазақстан E-mail: uskenbay@gmail.com

Н.Ә. Атығаев – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, кафедра меңгерушісі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан E-mail: nuratygayev@mail.ru

Information about authors:

Q.Z. Uskenbay – candidate of History, Associate Professor, Director Institute for Humanities Studies ABDI, Almaty, Qazaqstan E-mail: uskenbay@gmail.com

N.A. Atygayev – candidate of History, Professor, Head of Department Abai Qazaq National Pedagogical University, Almaty, Qazaqstan E-mail: nuratygayev@mail.ru

Сведения об авторах:

К.З. Ускенбай – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, директор Института гуманитарных исследований АБДИ, Алматы, Казахстан,

Н.А. Атыгаев – кандидат исторических наук, профессор, заведующий кафедрой, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Келіп түсті: 04.08.2025

Қабылданды: 28.08.2025